

1. Charakter prognózy

Předkládaná prognostická stať syntetizuje poznatky ze studie zpracované v rámci hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu. Uvedená studie se zabývá jednak postavením a způsobem života skupin populace v důchodovém věku v současnosti, jednak tendencemi jeho budoucího vývoje. Prognostická část, jejíž hlavní poznatky a závěry zde prezentujeme, akcentuje základní složky způsobu života ve vztahu k jeho nositelům, v konkrétním případě tedy ve vztahu k důchodcům samým. Vývoj sociálních podmínek, které tvoří předpoklady a limity rozvoje různých stránek způsobu života (otázky zdravotnictví, důchodového zabezpečení atp.) není předmětem této prognózy. Zde se opíráme o dostupné poznatky z oblastí, jimž přísluší jejich řešení.

Na tomto základě navazuje koncepce prognózy svými dílčími hypotézami na syntetický charakter životního způsobu, jehož tři strukturní součásti-činnosti (dialekticky spjaté s potřebami) a na ně navazující vztahy a hodnoty konfrontuje se třemi základními oblastmi, jimiž jsou práce, spotřeba, volný čas, v nichž se — ve vzájemné interakci — reprodukují. Vzhledem k časovému horizontu prognózy se naše úvahy vztahují k mladším věkovým skupinám občanů z těch, kteří jsou v současnosti v důchodovém věku, a dále pak k těm, kteří v příštích dvou desetiletích do této životní etapy vstoupí.

I při znalosti cílů v té které oblasti životního způsobu a jeho vývojových tendencí u té které skupiny populace nelze formulovat jeho prognózu bez přihlédnutí k společensko-ekonomickým podmínkám, za nichž se životní způsob formuje a které vymezují limity jeho vývoje. Vývoj těchto podmínek není však jednoznačný, může nabývat různých variant — podle skutečně dosaženého stupně intenzifikace národního hospodářství, technického rozvoje, realizace strukturních změn v ekonomice, dosažených efektů v mezinárodní kooperaci atd. Výsledné efekty se mohou pak — přímo či nepřímo — různým způsobem projektovat v životním způsobu jednotlivých skupin populace. Jejich neznalost v daném okamžiku však značně omezuje možnosti prognózy.

Spolehlivost prognózy pozitivně ovlivňuje existence programů závazných pro decizi, jejichž realizace není výrazněji podmíněna výstupy jiné společenské sféry. Lze například oprávněně předpokládat postupnou projekci realizace dlouhodobého „programu přípravy na stáří“ ve změnách i životním způsobu starší generace, orientovaného ve svém souhrnu na nezávislé a aktivní prožívání stáří.

Ve vývojovém konceptu životního způsobu jednotlivých generací nepředpokládáme lineární časovou posloupnost, ale prvořadě společensko-historickou podmíněnost způsobu života jednotlivých věkových kohort z aspektu různých etap jejich dosavadního životního cyklu, na něž se váží jejich osobnostní a skupinové prožitky. Odlišnosti ve způsobu života starších věkových skupin od životního způsobu mladé generace nejsou podmíněny pouze biopsychicky, ale z podstatné části jsou produktem společensko-historických proměn.

Toto pojetí směřuje k identifikaci vývoje homogenizačních a diferenciacních prvků ve způsobu života starších generací a k definici jejich společenského postavení ve vztahu k mladším skupinám populace. Přitom je nutno vzít v úvahu, že zatímco mládež má vždy tendenci generační rozdíly manifestovat, starší populace naopak tenduje k jejich potlačení. Rovněž je nutno počítat s tím, že generačně a sociálně podmíněná diferenciacie životního způsobu se bude prosazovat především v první etapě důchodového věku — podle současných poznatků zhruba do 75 let (tj. ve „třetím věku“) — zatímco po dosažení této věkové hranice („čtvrtý věk“), se budou více uplatňovat faktory obecné povahy, dané zdravotním stavem a stupněm soběstačnosti.

Vedle objektivních faktorů, působících zvenčí, limitují možnosti prognózy způsobu života i subjektivní faktory, úzce spjaté s biopsychickou a sociální podmíněností jednotlivců a skupin, jejichž reakce na změny okolí nemusí probíhat jednoznačně a může být i u starších lidí velmi diferencovaná. Pro prognózu jsou zde důležité zejména otázky vývoje potřeb jako funkce času v rovině společenské i individuální, vztahu potřeb a aspirací ve stáří, potenciálních reakcí na neuspokojené potřeby, současné i dřívější atp.

2. Hlavní charakteristiky populace v důchodovém věku

a) Populační vývoj

Vývoj populace v důchodovém věku (tj. mužů 60+ a žen 55+ let) nebude u nás plynulý a bude odrážet populační výkyvy předchozích etap. Po mírném poklesu v devadesátých letech lze očekávat poměrně prudký vzestup zejména po roce 2000, kdy budou přecházet do důchodového věku silné ročníky z čtyřicátých a počátku padesátých let. Další výrazný vzestup nastane pak až v třicátých letech příštího tisíciletí, kdy do důchodového věku vstoupí (za předpokladu zachování dosavadní věkové hranice) ročníky ze silné populační vlny sedmdesátých let.

Uvedený obecný trend bude u nás ještě na přelomu tisíciletí pravděpodobně modifikován vysokou úmrtností mužů, zejména v poslední etapě produktivního věku, k nimž došlo v souvislosti se stupňující se ekonomickou aktivitou žen, s celkovou intenzifikací života a z ní vyplývajících stresů, bez dostatečné kompenzace v oblasti volného času a osobního rozvoje. V současné době se počítá se stabilitou střední délky života na úrovni 67,8 roku u mužů a 75 roku u žen.

Podle projekce obyvatelstva, vypracované FSÚ, lze předpokládat, že koncem roku 2010 bude žít v ČSSR 3,56 405 obyvatel v poproduktivním věku, z toho 1,237 676 mužů a 2,318 729 žen. V ČSR bude podíl obyvatelstva v důchodovém věku na celkovém počtu obyvatel vyšší než v SSR — 23,3 % oproti 19,2 %.

Významným trendem, který se u nás v prognózovaném období projeví, bude přeměna vnitřní struktury obyvatelstva v důchodovém věku ve prospěch vyšších věkových kategorií. Z celkového počtu obyvatel šedesátiletých a starších jich bude v ČSSR v roce 2010 téměř čtvrtina ve věku 75 a více let. K výraznému zvýšení počtu osob v tomto věku dojde v obou republikách na přelomu tisíciletí, kdy budou dosahovat uvažované věkové hranice ročníky ze silné populační vlny z dvacátých let.

Podrobnější analýza populačního vývoje ukazuje jeden specifický problém, na nějž bude muset společnost reagovat: existenci početně silných skupin osamělých žen, zejména v nejvyšších věkových kategoriích.

Tento problém je zvláště výrazný v ČSR, kde počet žen ve starší věkové skupině převyšuje počet mužů o 53,7 %. Předpokládané vyšší soustředění starších skupin ve městech (v ČSR zejména v Praze) tuto situaci ještě vyhrocuje, vzhledem k tomu, že jde o sociálně nejzranitelnější skupinu uvažované části populace. Je nutno počítat s tím, že tyto ženy budou žít nejen bez partnera, ale — vzhledem k rozvolňujícím se rodinným vztahům — ve značné části i bez zázemí dětí či širší rodiny a v případě nemoci či nesoběstačnosti budou odkázány na pomoc společnosti. Naznačené tendence v populačním vývoji si vyžádají další rozvoj sociálních služeb, jejich zkvalitňování a zejména jejich obohacování o nové formy a druhy, které by řešily specifické potřeby menších skupin starých občanů a širokou problematiku důsledků stáří vůbec.

b) Vzdělanostní úroveň

Úroveň vzdělanosti patří k faktorům, které velmi výrazně ovlivní generační změny ve způsobu života v důchodovém věku. Vyplývá to z rychlého obecného růstu vzdělanosti v naší společnosti při současném vyrovnávání vzdělanostních rozdílů jednak teritoriálních, zejména mezi oběma částmi federace, jednak rozdílů mezi oběma pohlavími. Tento homogenizační proces v oblasti vzdělání bude stále více stírat vzdělanostní rozdíly u důchodců nových generací. Ve věkové skupině 30—34 let, tedy u těch, kteří kolem roku 2010 budou vstupovat do důchodového věku, má již více než třetina obyvatel v obou republikách středoškolské a nebo vysokoškolské vzdělání. U žen této věkové skupiny je středoškolské vzdělání nejrozšířenějším typem, muži přesahují ženy v počtu vyučených i ve vzdělání vysokoškolském. Pozoruhodný je fakt, že u občanů, kteří budou vstupovat do důchodového věku na přelomu tisíciletí a v dalším desetiletí, přesáhne již počet středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných příslušníků této skupiny v SSR jejich počet v ČSR, a to u obou pohlaví.

Zvyšování vzdělanostní úrovně nezasáhne všechny složky společnosti rovnoměrně. Dlouhodobě se budou ještě uplatňovat zejména diferenciacie ve vzdělanostní struktuře mezi výrobní a nevýrobní sférou. Soustřeďování středoškolsky a zejména vysokoškolsky vzdělaných skupin populace do větších aglomerací, zejména do velkoměst, může posilovat některé ze socialistického aspektu nežádoucí tendence a prohlubovat difference ve způsobu života mezi městem a venkovem, s projekcí do sociálního zázemí, jehož kvalita má pro nejstarší skupiny populace zvláště velký význam.

c) Způsob bydlení

Bydlení patří k oblastem, v nichž lze ve způsobu života důchodců v příštích desetiletích z kvalitativního hlediska očekávat nejvýraznější změny. Dosavadní situace stále ještě nese pečeť historického vývoje — v podstatě existuje přímá závislost mezi stářím obyvatelstva a stářím bytového fondu. Podle sčítání v roce 1980 téměř 50 % domácností důchodců bydlelo ještě v bytech III. a IV. kategorie (34,1 % a 14,3 %), což lze charakterizovat jako nekvalitní a pro potřeby starých lidí ze zdravotního aspektu nevhodné bydlení. Hlubší analýza ukázala také silnou závislost kvality bydlení na příjmové situaci, která je však u důchodců rovněž svázána s věkem.

Vzhledem ke generačnímu posuvu lze počítat v dalším vývoji s tím, že většina důchodců bude bydlet v bytech I. či nejvýše II. kategorie. To však může vést zejména u nižších příjmových kategorií důchodců k sociálním problémům, jimiž se bude muset zabývat sociální politika.

Zvýšení úrovně bydlení lze očekávat i ve vybavenosti domácností důchodců, jak o tom svědčí dosavadní vybavovací trendy. Projeví se zde zřejmě zvyklosti z produktivní éry a z nich vyplývající růst nároků a potřeb a rovněž i příznivější finanční situace důchodcovských domácností daná již tím, že důchod budou pobírat oba členové manželského páru.

Pomalejší vývoj bude pravděpodobně probíhat ve způsobu zajišťování chodu domácností důchodců, ve využívání veřejných služeb, což je s ohledem na ubývající fyzické schopnosti této věkové skupiny velmi závažný problém. Zde bude záležet jak na vývoji služeb samých, tak na podpoře společenského klimatu při překonávání vžitých vzorů.

Ústup od společného bydlení více generací bude pokračovat a do konce století je možno počítat s ukončením tohoto procesu, který byl zatím zpomalován, zejména ve velkých aglomeracích, bytovou situací. Na vesnici působila více tradice, ale zejména se uplatňoval vliv společného hospodaření.

Zájem o samostatné bydlení stoupá i u generace v důchodovém věku, která preferuje stále častěji bydlení nablízku dětí před společným bydlením s nimi. Tato tendence je dána několika faktory: zaměstnanost obou pohlaví vedla v produktivní etapě života k širší orientaci zájmů, přesahující rámec rodiny a jejich projekce do způsobu života se stále výrazněji uplatňuje i v důchodovém věku; věkový posun v rodinném cyklu způsobil, že lidé vstupují do důchodového věku v době, kdy již mají dospívající vnoučata, což v souvislosti s vlastními široce rozvinutými potřebami a zájmy přispívá k tomu, že jejich život je méně fixován na život a zájmy dětí a vnuků, než tomu bylo v dřívějších generacích, kde ženy byly výlučně orientovány na rodinu a domácnost.

Zvláštní pozornost si vyžádá způsob bydlení těch občanů v poproduktivním věku, kteří z důvodů omezené soběstačnosti a osamělosti budou potřebovat pomoc společnosti. Vzhledem ke snaze těchto občanů zůstat ve vlastním bytě bude stoupat význam těch forem pomoci a služeb, které jsou poskytovány přímo v bytě. Zvýšené nároky na pečovatelskou službu, a to i na její kvalitativní obsah, si vyžádají novou formulaci jejího poslání tak, aby nemusela suplovat úkoly terciární sféry. U nových generací důchodců lze očekávat i potřebu takových služeb, jako je například doprovod na kulturní akce, vypůjčování knih, obstarávání vstupenek atp.

d) Životní úroveň

Při perspektivním posuzování životní úrovně občanů v poproduktivním věku ve vztahu k vývoji jejich potřeb je třeba vycházet z toho, že příští ročníky důchodců budou tvořeny těmi, kteří prožili již většinu života v socialistické společnosti, budou mít vyšší vzdělání, vyšší socioekonomický status a ve většině případů i lépe uchovaný zdravotní stav a fyzické i psychické síly, než měly generace předchozí. V důsledku toho budou mít i rozvinutější potřeby a vyšší nároky na životní úroveň a způsob života.

Tento trend se však bude dostávat stále ostřeji do rozporu se skutečností, že rozdíl mezi výší důchodů a výší mezd se stále zvětšuje. Pokles příjmů po odchodu do důchodu představuje v průměru snížení čistého příjmu o jednu třetinu, u vyšších výdělků je ještě výraznější. S rostoucími výdělky působí tendence k prohlubování tohoto poklesu a posiluje se tendence k nivelizaci důchodů a oslabování zásluhového principu v důchodovém zabezpečení.

Podrobnější analýza vývoje životní úrovně důchodců ukazuje, že ji prakticky ovlivňuje dvojí pokles příjmů: první, absolutní, při přechodu z ekonomické aktivity do důchodu a druhý, relativní, vyplývající z nedostatečné va-

lorizace důchodů. Pokud tento pokles není nebo nebude moci být kompenzován další ekonomickou aktivitou, projeví se nezbytně v omezování potřeb i spotřeby a ve zvýšeném zaostávání životní úrovně důchodců za životní úrovní ostatních skupin populace.

K činitelům, které tuto situaci částečně modifikují a budou i nadále modifikovat, patří (vedle další ekonomické aktivity, která však může být omezena zdravotně a s postupujícím věkem rychle klesá) míra kumulace materiálních hodnot (např. ve vybavení domácnosti) a úspor z doby pracovní aktivity. V méně častých případech je to i pomoc dětí, i když opačná situace je častější: důchodci pocíťují pomoc i dospělým a samostatným dětem jako svou potřebu, pro jejíž uspokojování jsou ochotni omezit i potřeby vlastní. Na základě současných trendů v životním způsobu důchodců ve vyspělých zemích lze však předpokládat oslabování této tendence.

V budoucím řešení životní úrovně důchodců — z hlediska jejich vlastního přispění — se bude patrně více než doposud uplatňovat zintenzívnění vybavovacího procesu v poslední etapě produktivního věku a pořizování úspor, zejména formou zvýhodněného spoření nebo připojištění k důchodu.

K principiálnímu řešení životní úrovně důchodců může dojít pouze na základě změny dosavadní zastaralé důchodové formule, jejím zpružněním a přizpůsobením růstu mezd a růstu životních nákladů. Jeho realizace se bude opírat o směrnici danou XVII. sjezdem KSČ, která ukládá: zabezpečit přiměřený růst životní úrovně osob, které se nemohou zúčastnit pracovního procesu, a posílit princip zásluhovosti i v systému sociálního zabezpečení obyvatelstva — v důchodech více promítat zásluhy za období pracovní činnosti.

Částečným krokem k tomu by mělo být nově přijaté usnesení stranických, vládních a dalších decizních orgánů o započítávání výdělků přesahujících částku 2000 Kčs měsíčně pro výpočet důchodu výhodnějším způsobem než doposud a o zvýšení maximální důchodové hranice, které vstoupí v platnost koncem roku 1988 a přijetí zásady o přizpůsobování důchodů vzrůstu mezd, s jejíž aplikací se má započít na konci osmé pětiletky. Posílení zásluhového principu na základě výhodnějšího započítávání vyšších výdělků se však nedotkne důchodů již vyplácených, čímž se i přes plánovanou jednorázovou úpravu prohloubí sociální diferenciace mezd „starými“ a „novými“ důchodci. Lze také předpokládat, že důsledná realizace principu zásluhovosti se bude střetávat zvláště v této sociální sféře s přetrvávajícími nivelizačními tendencemi v naší společnosti.

Souhrnný pohled na problematiku potřeb a životní úrovně důchodců ze současného i budoucího aspektu vede k závěru, že je třeba i ke skupině občanů v důchodovém věku přistupovat jako k diferencované populaci, a to jak s ohledem na minulou životní dráhu, tak s ohledem na různost situace „mladých“ a „starých“ důchodců. Z principu diferencované, ale vcelku značně rozvinutosti potřeb důchodců a nutnosti jejich odpovídající saturace z aspektů socialistického způsobu života vyplývá, že v zásadě by nemělo docházet k výraznějšímu poklesu životní úrovně po odchodu do důchodu.

e) Ekonomická aktivita

Dosavadní vývoj ukazuje na relativně vysokou míru ekonomické aktivity občanů po dosažení důchodového věku. V roce 1980 pracující důchodci a pracující po vzniku nároku na starobní důchod (bez pobírání důchodu) představovali 20 % všeho obyvatelstva v důchodovém věku. Zvláště vysoká je v ČSSR míra ekonomické aktivity na počátku důchodového věku: z pracujících, jimž vznikl nárok na starobní důchod v roce 1981, pracovalo po vzniku tohoto ná-

roku téměř 75 % mužů a téměř 60 % žen. S přibývajícím věkem se míra ekonomické aktivity osob v ČSSR snižuje, ale zůstává stále poměrně vysoká — zejména u mužů.

Rozdíly v zaměstnanosti osob v důchodovém věku mezi ČSR a SSR jsou především strukturní povahy. V SSR mají stále nejvyšší podíl zaměstnaní v polním hospodářství a v lesnictví, v ČSR v průmyslu. Tyto rozdíly se však postupně snižují.

K regionálním faktorům, které v současnosti výrazně ovlivňují úroveň zaměstnanosti osob v důchodovém věku, patří stupeň industrializace a velikost aglomerací. Z vývojového aspektu sehraje svou úlohu dopad restrukturalizace na jednotlivé regiony, další předpokládaný nárůst koncentrace obyvatel ve městech a přetrvávající nepříznivé životní podmínky v některých oblastech a lokalitách, kde se špatně získávají nové pracovní síly.

Na základě dosavadního vývoje lze počítat s mírným nárůstem ekonomické aktivity obyvatel v důchodovém věku v obou republikách do konce tisíciletí. Skutečný vývoj bude však ovlivněn řadou faktorů subjektivní i objektivní povahy, jejichž účinek se bude v některých případech vzájemně střetávat.

Zájem pracovníků o ekonomickou aktivitu v poproduktivním věku bude vzrůstat — z důvodů kompenzace životní úrovně snížené odchodem do důchodu i z potřeby seberealizace, avšak demografický vývoj povede ke snížení zájmu organizací o pracovníky z řad důchodců. V relativně blízké budoucnosti dojde k výraznému růstu počtu nových pracovních sil v československém národním hospodářství, do produktivního věku budou vstupovat, zejména v první polovině devadesátých let, silné populační ročníky.

Jistou ekonomickou bariérou pro uplatnění práce pracovníků v důchodovém věku může být i rychlá a nezbytná intenzifikace národního hospodářství, s všestranným uplatněním vědeckotechnického pokroku a tím vytvoření pracovních podmínek, jimž nebude odpovídat ani kvalifikační struktura, ani pracovní zkušenosti a schopnost adaptability starších věkových kategorií.

Z demografického aspektu by poptávku po pracovních silách z řad staršího obyvatelstva mohlo pozitivně ovlivnit případné oživení populačního vývoje, spojeného s vyšším počtem žen na základní i prodloužené mateřské dovolené; svou roli může sehrát i vazba populačního přírůstku v nejmladších věkových skupinách na delší přípravu na povolání.

K nejvýznamnějším činitelům, které ovlivní nabídku a poptávku ve sféře pracovních sil v důchodovém věku, patří vzdělanostní struktura. Zde však lze očekávat problémy vyplývající ze vznikajících disproporcí. Jestliže na počátku osmdesátých let způsob profesního začlenění mužů i žen v důchodovém věku odpovídal podle statistických údajů v hlavních liniích jejich vzdělanostní struktura, pak v současné době vstupují do důchodového věku ročníky s vyšší vzdělaností a kvalifikační úrovní; tento trend se bude zrychlovat. Současně roste počet absolventů škol se středním a vysokoškolským vzděláním. Přibývá také důchodců z řad technicko-hospodářských pracovníků, zatímco míst v této kategorii ubývá.

Na základě všech dostupných údajů lze konstatovat, že se nepředpokládá růst počtu pracovních příležitostí pro důchodce, a to zejména v zaměstnaneckých profesích. U ostatních profesí lze počítat s tím, že se ještě po dlouhou dobu bude soustřeďovat zájem o práci důchodců zejména v pomocných, méně kvalifikovaných a méně placených, nebo jinak neatraktivních profesích v pracích sezónního charakteru atp.

U zaměstnaneckých kategorií se omezí zájem na využití zkušených specialistů a špičkových odborníků, zejména v profesích, kde se dosahuje vysoké

kvalifikace v pozdním věku. Zájem o pracovníky z řad důchodců by však mohl významně podpořit plánovaný rozvoj terciéru.

Zájem občanů v poproduktivním věku o pracovní uplatnění, s jehož zvyšováním je třeba počítat, odpovídá — bez ohledu na jeho stimulaci — požadavkům gerontologie na aktivní, smysluplný život ve stáří.

Rada pracovníků je fyzicky i duševně plně na výši ještě mnoho let po získání nároku na důchod a lze předpokládat, že tato tendence zůstane zachována nebo se i v důsledku různých opatření v oblasti zdravotnictví posílí. V souladu s novými směry ekonomického i sociálního rozvoje bude aktuálním úkolem hledat nové cesty k účelnému využití znalostního a zkušenostního potenciálu občanů v důchodovém věku. Bude rovněž nezbytné patrně v celém prognózovaném období uvažovat vazbu pracovní aktivity důchodců v kontextu s vývojem životní úrovně, a to jak s ohledem na úroveň důchodového zabezpečení, jehož plánované úpravy mají dlouhodobý a postupný charakter, tak s ohledem na inflační tendence ve vývoji životních nákladů. V aktivním politickém přístupu k problému zaměstnávání důchodců bude proto žádoucí nacházet i nové formy jejich pracovní aktivity, spojené i s novými formami hmotné i nehmotné motivace.

3. Vývojové tendence ve způsobu života

Vysoká míra ekonomické aktivity v produktivním věku, spojená s růstem životní úrovně a s intenzifikací sociálních kontaktů ve všech oblastech života, při současném rozvoji vzdělanosti, povedou k celkovému růstu a rozvinutosti potřeb, materiálních i těch, které jsou spjaty s kulturním rozvojem osobnosti. To povede u nových generací důchodců ve všech oblastech k vyšším životním aspiracím, než jaké měla tato skupina populace v minulosti. Obecně lze říci, že představy o životě v této životní etapě a z nich vyplývající potřeby, se budou odvíjet od způsobu života v době ekonomické aktivity. Tento proces bude však mít dialektický charakter: nepůjde jen o prostou prolongaci návyků a činností z předchozích životních etap, ale současně o negaci, překonávání některých negativních stránek dosavadního životního vývoje a saturaci těch potřeb, které nemohly být dříve uspokojeny.

Mezi současnou a nejbližší generací důchodců a těmi, které budou vstupovat do důchodového věku kolem roku 2000 a 2010, lze identifikovat některé diference, dané společensko-historickým vývojem.

V prvním případě jde o generace, které vstupovaly do ekonomické aktivity v prvních letech po válce, v mnoha případech s válkou poznamenaným zdravotním stavem, nesly tíhu ekonomické obnovy země, doprovázenou rychlým zapojováním žen do ekonomického procesu; ženy musely řešit problém dvou základních rolí, matky a pracovnice, a to při nevybudovaném sociálním zázemí; spolu s nastolováním socialistické demokracie se zvyšovaly nároky na společenskou aktivitu ve všech oblastech. Tyto generace pocítily intenzivně nedostatek volného času a možností osobního rozvoje a lze předpokládat, že se u nich bude projevovat snaha o kompenzaci tohoto nedostatku a o prožití „třetího věku“ jako období osvobozeného od mnoha povinností, včetně rodinných.

Postupné zvyšování životní úrovně při svízelné bytové situaci a nedostatku zboží dlouhodobé spotřeby vedlo k paradoxnímu prodloužení vybavovacího procesu prakticky až do období dospělosti dětí a předdůchodového věku — často s posuvem do prvních důchodových let.

U těchto generací se prosazuje zájem o pokračování v ekonomické aktivitě i po získání nároku na důchod; nepatří již k skromným generacím důchodců,

spokojených se saturací základních životních potřeb, jejich potřeby zahrnují široké životní spektrum zájmů v oblasti hmotné spotřeby, kultury, rekreace, společenských kontaktů atp.

Generace, které budou vstupovat do důchodového věku na počátku příštího tisíciletí, budou mít vyšší vzdělání a kvalifikaci, projdou obdobím vědeckotechnického rozvoje a revoluční přestavby ekonomiky, jejíž dynamizace by se měla projektovat i do dynamizace způsobu života, s akcentem na prvky vedoucí k všestrannému rozvoji osobnosti. Zvyšování produktivity práce, spojené v pozdější etapě se zkrácením pracovní doby, ale zejména přeměna mimopracovního času ve volný čas, by pro to měla poskytnout dostatečný prostor. Vzhledem k současné situaci v materiálním vybavení a vývoji bytové situace lze předpokládat, že tato generace bude vstupovat do třetího věku lépe hmotně zajištěna a její zájem o pracovní aktivitu, i když nebude postrádat hmotných stimulů, bude již více spojen se seberealizačními prvky, s nárokem na uplatnění kvalifikační úrovně.

Zájem o sebevzdělávací aktivity se bude intenzivněji projektovat i v důchodovém věku a bude klást vysoké nároky na jejich úroveň a organizaci. Tyto generace budou rovněž v důsledku rozvoje společenské zdravotní péče, výchovy k zdravému životu i zintenzivnění vlastní péče o tělesné zdraví, vstupovat do důchodového věku v celkově lepším zdravotním stavu než generace předchozí, s aspiracemi a plány pro dlouhou etapu života.

Naznačená diferenciací linie ve vývoji způsobu života je velmi hrubá a její realizace je závislá na řadě faktorů, jejichž existenci i potenciální působení nelze spolehlivě odhadnout.

V celkovém vývoji životního způsobu generací v důchodovém věku lze, pokud se týká mimopracovních aktivit a zájmů, předpokládat zejména tyto tendence:

Občané v důchodovém věku nebudou — právě tak jako občané jiných věkových kategorií — tvořit homogenní skupinu populace. Hlavními diferenciacími faktory způsobu života budou i v této životní etapě věk a na něj vázaný zdravotní stav, fyzická a psychická schopnost aktivních činností provozovaných mimo dům, pohlaví a rodinná situace, velikost rodiny, životní úroveň, způsob bydlení, velikost a charakter lokality, vzdělanostní úroveň a získaný socioprofesionální status a dále pak životní aspirace a hodnotové orientace s těmito faktory propojené. Na významu budou nabývat hodnoty související s kultivací osobnosti, zejména hodnota času, které budou omezovat hodnoty materiální.

Významně budou působit změny v charakteru a obsahu práce, které — v korelaci se vzděláním — povedou k celkové kultivaci potřeb, překonávání stereotypu pasivního odpočinku a rozvoji potřeb souvisejících s kulturními a fyzikokulturními aktivitami. Vliv těchto změn se však výrazněji projeví patrně až po roce 2000.

Postupně téměř všechny ženy budou vstupovat do důchodového věku s vlastním starobním důchodem, který však bude stále zaostávat za důchodem jejich partnerů. Velká část žen se bude osamostatňovat — jednak vzhledem k obecně kratší délce života mužů, jednak, zejména ve velkoměstech, vzhledem k postupující rozvodovosti v posledních etapách produktivního věku.

Důchodcovské domácnosti budou stále lépe vybaveny a relativně velká intenzita vybavovacího procesu s orientací na modernizaci předmětů dlouhodobé spotřeby na konci předdůchodového a počátku důchodového věku se bude stávat — jako součást přípravy na třetí věk — stále rozšířenější zvyklostí.

Vyšší nároky na životní úroveň s rozšiřujícím se spektrem zájmů a potřeb povedou i u nás k pozvolnému prosazování trendu, při němž bude slábnout orientace důchodcovských domácností na soustavnou materiální podporu poskytovanou rodinám dospělých dětí, což je v současnosti běžnou praxí ještě i ve středním věku dětí. Domníváme se, že tato pomoc se bude postupně omezovat na období související bezprostředně se zakládáním rodin dětí, to znamená v současné praxi na období, v níž generaci rodičů dělí od důchodového věku ještě poměrně dlouhá produktivní etapa. Svou roli v naznačeném vývoji by měla sehrát — vedle již zmíněných nových tendencí ve způsobu života důchodců — zvyšující se podpora společnosti mladým rodinám, rychlejší získávání samostatného bytu a na ně navazující urychlení vybavovacího procesu, a konečně i realizace u nás přijatého programu přípravy na stáří, v němž je kladen velký důraz na posílení soběstačnosti v důchodovém věku cestou modernizace důchodcovských domácností.

Druhou stránkou vzájemného vztahu generací v tomto sociálním aspektu jsou problémy související s poskytováním pomoci dětí starým, nemocným a nesoběstačným rodičům. Pokračující atomizace rodiny spolu s novým společenským postavením žen omezuje schopnost rodin dětí zabezpečovat potřeby rodičů při ubývajících schopnostech sebeobsluhy a dlouhodobého onemocnění. Přesun této péče na společnost je zatím možný — z kapacitních důvodů — jen v nezbytných případech a svou kvalitou a charakterem neuspokojuje zejména psychické potřeby starých lidí. I v dlouhodobé perspektivě bude proto nezbytné počítat s pomocí rodiny jako s pomocí základní. Společnost by však měla přistupovat k možnostem a povinnostem rodin dětí realisticky a doplňovat jejich pomoc různými existujícími či nově budovanými formami, například dočasnou péčí v době nemoci či dovolené, různými formami materiální podpory atp.

Významně bude pokračovat růst homogenizačních prvků v životním způsobu různých generací, přičemž u starších věkových skupin bude sílit tendence přizpůsobovat se životu mládeže, zejména v některých oblastech trávení volného času. Důležitými faktory v tomto procesu budou zejména: růst vlivu masmédií v jejich nových podobách (video), rozvoj elektroniky a její průnik do osobního života, rozvoj automobilismu, rozvoj sportovní a tělovýchovné činnosti a dalších činností ve prospěch zdraví, které budou stále více přesahovat do způsobu života vyšších věkových skupin.

Lze rovněž počítat s růstem zájmu o cestování a s rozvojem aktivit orientovaných na specializovanou zájmovou činnost typu „hobby“.

Aktivita související s různými typy kutilství, chalupaření či chataření budou pravděpodobně stagnovat nebo i mírně a pozvolna slábnout, a to na základě několika faktorů, k nimž patří zejména:

- další rozvoj a modernizace služeb orientovaných na volný čas, zejména na cestování a rekreaci a při předpokládaných úpravách důchodů i jejich snazší sociální dostupnost;
- zlepšování bytové situace a rozšíření možností jejího řešení, které omezi funkci chalup jako zařízení doplňujícího nedostatečný byt;
- vyčerpání půdních fondů uvolněných pro rekreační výstavbu prakticky ve všech regionech ČSSR a zkušenosti s finanční a časovou náročností údržby a využívání starých chalup;
- hegemonie nových „moderních“ aktivit volného času, souvisejících s rozvojem elektroniky, finančně značně náročných.

Mnohostrannost sociálních kontaktů v době pracovní aktivity povede k tomu, že bude sílit jejich potřeba i v poproduktivním věku. Tato sociální orien-

tace by mohla nacházet vhodné uplatnění v činnosti zájmových skupin (například v rámci národních výborů) orientovaných na otázky života a potřeb starých občanů, problémy lokalit atp. Obecně lze předpokládat, že etapa, v níž dojde k omezení zájmových aktivit na prostředí domova, se posune do vyššího věku než doposud. Nezastupitelný citový a psychický význam si zachovají, i při prosazování vývojových tendencí k větší samostatnosti generací, kontakty rodinné.

4. Úkoly společnosti

a) Společenský přístup k ekonomické, sociální a kulturní problematice vázané na populaci „třetího věku“ musí vycházet z její současné diferenciaci i z budoucích sociálně historických proměn jejich jednotlivých věkových kohort. Věkové rozpětí zhruba třiceti let, které skupiny této populace v každé z uvažovaných vývojových etap pokryjí, znamená v podstatě „dvojezměrné“ strukturní členění jejich příslušníků z aspektu jejich potřeb, zájmů a hodnot a na ně navazujících aktivit: jde jednak o členění v daném časovém průřezu podle pohlaví, rodinné situace, zdravotního stavu, vzdělanostní úrovně a sociálně profesní příslušnosti, jednak o členění z historického aspektu, podle generační příslušnosti a na ni vázaných historických okolností a sociálních podmínek, v nichž jednotlivé věkové skupiny této populace žily v předproduktivní a produktivní etapě života.

Lze předpokládat, že diferenciatní faktory v životním způsobu se budou prosazovat především v první etapě „třetího věku“ — podle současných poznatků zhruba do 75 let, zatímco po dosažení této věkové hranice, tedy (podle nové koncepce) ve „čtvrtém věku“, se budou více uplatňovat faktory dané zdravotním stavem a stupněm soběstačnosti.

V celospolečenské dimenzi budou homogenizační tendence ve způsobu života různých sociálních skupin podporovány postupující urbanizací a informatizací, současně však — s předpokládaným uvolňováním prostoru pro osobnostní rozvoj — se bude rozšiřovat spektrum zájmů a potřeb každé nové generace důchodců.

b) Početní růst populace ve třetím věku a měnící se charakter této populace v rámci zrychlujícího se celospolečenského vývoje si vyžádá zintenzivnění přípravy na tuto důležitou a poměrně dlouhou životní etapu v průběhu produktivního věku.

Součástí této přípravy by se mělo stát vytváření možností pro postupný přechod do důchodu bez finančního znevýhodnění, s možností volby tohoto přechodu ve stanoveném časovém rozpětí před i po dosažení důchodového věku. Bylo by žádoucí, aby koncepce postupného přechodu do důchodu byla zabudována do systému důchodového zabezpečení, vzhledem k jeho prokázané zdravotní prospěšnosti i vzhledem k tendencím, které se prosazují ve vyspělých zemích a jsou vyjádřeny v Světovém akčním programu k otázkám stárnutí, jehož je ČSSR spolutvůrcem.

c) Závažným společenským úkolem bude v prognózovaném období řešení životní úrovně občanů v důchodovém věku ve vztahu k ostatním skupinám populace. Celkový vývoj příjmů stárnoucích jednotlivců po odchodu do starobního důchodu je ve výrazném kontrastu jak se stabilním růstem příjmů v době jejich ekonomické aktivity, tak i s růstem příjmů ekonomicky aktivních členů společnosti.

Při posuzování této situace bude nutno vycházet z faktu, že odchodem do důchodu se potřeby lidí sice modifikují, jejich celková úroveň však v podstatě

odpovídá úrovni vytvořené v době ekonomické aktivity. Úprava systému důchodového zabezpečení, zaručující růst příjmů důchodců paralelně s růstem příjmu ostatních občanů, se jeví jako nezbytná. Se zavedením tohoto požadavku odpovídající moderní dynamické soustavy důchodového zabezpečení je však možno počítat až v devadesátých letech. V rámci přípravy na důchodový věk bude účelné současně hledat vhodné cesty k tomu, aby poslední předdůchodové etapy, v níž dochází k relativně nejvýhodnějšímu poměru mezi příjmy a výdaji, bylo účelně využito k posílení sociální situace v důchodu budoucími důchodci samými, jak je to obvyklé v mnoha zemích (např. doplňujícím pojišťovacím systémem, s podílem zaměstnance i zaměstnavatele).

d) Vzhledem k očekávanému vzrůstu zájmu starých občanů o různé druhy služeb souvisejících s péčí o vlastní osobu a s provozem domácnosti bude účelné uvažovat o možnostech poskytování těchto služeb v rámci terciéru a uvolnit kapacity sociální péče tak, aby se mohla více věnovat rostoucím sociálním a kulturním potřebám starších občanů, s akcentem na sociální kontakty. Bylo by vhodné uvažovat o takových formách péče, jako je obstarávání vstupenek a organizování doprovodu (v menších skupinách) do divadel, koncertů či na přednášky, organizování víkendových zájezdů, činností typu „hobby“ atp. Jako zvláště vhodné se jeví takové formy, které neizolují staré lidi od ostatní populace. Je však třeba počítat s tím, že alespoň do konce století nebude sociální péče kapacitně pokrývat všechny rychle rostoucí požadavky těchto občanů, a to zejména v některých velkých aglomeracích s vysokou soustředěností starší populace, například v ČSR v Praze a v SSR Bratislavě.

V pojetí sociálních potřeb bude třeba stále více uplatňovat psychologické aspekty. Vzhledem k prokázanému významu kulturních aktivit pro sociální integritu starých lidí bude perspektivně nutno při posuzování jejich sociálních potřeb počítat s nezbytností materiálního zabezpečení i těchto položek.

e) Řešení způsobu bydlení generací, které postupně budou odcházet z produktivního života a jejichž potřeby a způsob života budou diferencované, bude představovat věcně i finančně mimořádně náročný a dlouhodobý úkol společnosti, který si vyžádá propojení přístupů z aspektu bytové politiky, sociální a zdravotní péče a jež bude možno v prognózovaném období vyřešit, vzhledem k ostatním problémům v bytové politice, jen částečně.

Aktuálním úkolem bytové politiky ve vztahu k starším občanům bude takové řešení jejich bytové situace, které jim umožní samostatné bydlení do co nejvyššího věku, prodlouží jejich soběstačnost a ze společenského hlediska povede k úspoře nákladů na sociální péči.

f) Mimořádně důležitý význam bude mít zejména pro občany v mladším důchodovém věku možnost pokračovat v ekonomické aktivitě, přičemž budou — vedle důvodů ekonomických — vystupovat stále více do popředí i potřeby seberealizace, společenského uplatnění a zachování socioprofesionálního statusu.

Domníváme se, že umožnit realizaci těchto potřeb by se mělo stát i při očekávaném zvýšeném přírůstku pracovních sil v devadesátých letech důležitým úkolem sociální politiky — vzhledem k postavení práce v socialistickém způsobu života, poznatkům gerontologie a vzhledem k omezeným ekonomickým možnostem sociálního zabezpečení v této etapě. V souladu se základními principy socialistické společnosti, které zakotvují možnost vytvořit dostatek pracovních příležitostí pro všechny, bude nutno respektovat i v budoucím vývoji zásadu dobrovolného odchodu do důchodu. Bude však třeba

sladit zájmy občanů se zájmy celé společnosti, a to i se zřetelem na eliminování potenciálních generačních rozporů.

g) Jedním z hlavních cílů společnosti ve vztahu ke generacím odcházejícím z produktivního života bude postupné vytváření všech potřebných podmínek pro aktivní stáří, pro podněcování a udržování společenské aktivity stárnoucí populace do co nejvyššího věku. Rozvoj těchto aktivit by mohlo podpořit například rozšiřování dosavadních a nalézání nových metod spolupráce podniků s bývalými pracovníky. Významnou úlohu by mělo sehrát i vytváření organizačních podmínek pro aktivní podíl důchodců na řešení vlastních problémů, například ustavením zájmové organizace s přesně vymezeným programem, na jejíž práci by se podíleli gerontologové, psychologové, pracovníci národních výborů a experti dalších odvětví.

h) Při hodnocení společenského postavení důchodců je třeba vycházet ze skutečnosti, že odchod do důchodu představuje životní zlom, při němž člověk prakticky ztrácí nejen své zaměstnání a dosaženou životní úroveň, ale i svou profesi, s níž se identifikoval a na niž se vázaly i jeho sociální kontakty a společenské uznání. Stává se anonymním důchodcem nejen s nižší životní úrovní než měl doposud, ale i s nižším místem na neformálním společenském žebříčku.

Naskytá se zde otázka, zda by posílení zásluhového principu v důchodovém zabezpečení nemělo být uvažováno i v této morální rovině a ve společenském označení důchodců vyjádřen i dosažený profesionální status, který by z anonymního důchodce učinil opět příslušníka té či oné profese (učitele, horníka, lékaře) v důchodu. Mělo by to význam i praktický — například pro statistická šetření a poznávání diferencovaných potřeb, chování a činností této stále početnější skupiny populace.

ch) Významným směrem činnosti ve prospěch plné společenské integrace občanů v poproduktivním věku by se měla stát i všestranná podpora jejich zájmových činností, které představují nejen určitou kompenzaci ztráty pracovní role, ale často se stávají i hlavní formou sociální seberealizace a reakcí na potřebu společenského uznání.

i) K rozvoji dojde i v oblasti materiálních potřeb, kde se budou nároky nových generací důchodců rovněž rychle zvyšovat. Rozvoj potřeb v oblasti kultury a zájmových činností, péče o vlastní osobu a oblékání by mohl vést ke vzniku „odvětví třetího věku“ ve spotřebitelském průmyslu či v družstevním podnikání.

Počet a struktura příslušníků jednotlivých generací důchodců budou vykazovat změny a difference regionálního charakteru s hlavními diferenciačními liniemi průmysl—zemědělství, velkoměsto—venkov, zatímco dosavadní difference mezi oběma částmi federace (větší počet příslušníků cenзовních domácností důchodců, nižší úroveň důchodců, nižší vzdělanostní úroveň starší populace v SSR, difference ve struktuře ekonomické aktivity atp.) se budou vyrovnávat a rychle ztrácet na významu. V nejbližší prognózované etapě se zejména projeví rychlejší stárnutí populace v ČSR a odlišnost kulturních tradic obou zemí ve způsobu života, zejména na venkově.

Литература

- Акční program k otázkám stárnutí. Světové shromáždění o stárnutí. Vídeň 1982. In: Informátor ČSVÚPSV, řada B, č. 3, Praha 1982.
- Anděl, V.: *Potřeby starých lidí* (teoretický náčrt problematiky). Závěrečná zpráva ČSVÚPSV, Praha 1978.
- Bartošová, M.: *Pracovní aktivita občanů po vzniku nároku na starobní důchod a formy její ekonomické stimulace*. Závěrečná zpráva I. etapy VÚSRP, Praha 1983.
- Hiršl, M.: *Příjmy a vydání typických domácností nepracujících důchodců*. Závěrečná zpráva VÚSRP, Praha 1984.
- Machon, L.: *Sociální politika a občané v důchodovém věku*. Sociologický časopis 1982, č. 6.
- Malická, L.: *Společné a individuální dimenze pracovní aktivity důchodců a kritéria jejich posuzování v perspektivě osmé pětiletky*. Závěrečná zpráva studie VÚSRP, Praha 1984.
- Obyvatelstvo v poproduktivním věku podle údajů sčítání lidu, domů a bytů. FSÚ 1982.
- Schimmerlingová, V. a kol.: *Výzkum života a potřeb starých lidí*. Výzkumná práce ČSVÚPSV, řada B, č. 93, Praha 1982.
- Višek, P.: K „Programu přípravy na stáří“. Sociální politika 1985, č. 4.
- Vojtko, D. a kol.: *Stárnutí obyvatelstva v ČSSR — analýza společensko-ekonomických důsledků*. Dílčí výzkumná úloha, Bratislava 1985.

Резюме

Л. Малицка: Образ жизни в пенсионном возрасте

Статья состоит из четырех частей. В первой автор характеризует исходные пункты своего подхода и дает оценку возможностям прогноза с точки зрения тенденций развития общественно-экономических условий. Она подчеркивает общественно-историческую обусловленность образа жизни отдельных возрастных категорий и вытекающую из нее ориентацию прогноза на гомогенизирующие и дифференцирующие элементы в образе жизни разных поколений пенсионеров.

Вторая часть рассматривает основные характеристики в пенсионном возрасте. Она обращает внимание на вопросы, связанные с демографическим развитием, с различиями в образованности, с образом жилья, жизненным уровнем и экономической активностью в пенсионном возрасте.

Третья часть посвящена синтезирующему взгляду на тенденции развития образа жизни. В этом смысле она указывает на различия между современным поколением пенсионеров и теми, кто будут вступать в пенсионный возраст на переломе тысячелетий и позже и у которых произойдет существенное повышение образованности, жизненного уровня и вытекающих из этого новых требований, представляемых к удовлетворению потребностей и к образу жизни в пенсионном возрасте.

В четвертой части статью заканчивают предложения по социальной политике. В них подчеркивается, что общественный подход к проблематике популяции «третьего возраста» должен исходить из современной дифференциации этой популяции и из ее будущих социально-исторических преобразований. Численный рост этой популяции потребует повышение интенсивности подготовки к третьему возрасту еще на производительном этапе жизни. Важной общественной задачей станет решение жизненного уровня граждан в пенсионном возрасте по отношению к прочим группам популяции.

Особого внимания потребует новое понимание социальных услуг, в которые необходимо будет все больше применять психологические аспекты и сосредоточивать внимание на социальной целостности пожилых людей. Исключительно напряженную с вещественной и финансовой точек зрения и долгосрочную задачу будет представлять решение образа жилья пожилых граждан, направленное на продление их самостоятельности.

Исключительно большое значение будет иметь также продолжение экономической активности, причем на передний план все больше будут выступать потребности в самоутверждении и в общественном применении. В этой связи актуальным становится также вопрос общественного положения пенсионеров, связанного с достигнутым социальным-профессиональным статусом. Знаменательным фактором в этом смысле должна стать поддержка деятельности по интересам, включая самообразование, представляющее некоторую компенсацию потери трудовой роли и становящееся зачастую основной формой социального самоутверждения.

Summary

L. Malická: Way of Life at the Retirement Age

The paper consists of four parts. The first characterizes the starting points of the approach applied here and evaluates prognostic possibilities from the aspect of developmental tendencies in the area of socio-economic conditions. Stress is laid upon the socially and historically conditioned character of the way of life in individual age cohorts and the hence ensuing orientation of the prognosis to homogenization and differentiation elements in the way of life of various generations of pensioners.

The second part is concerned with main characteristic features of the retirement age. Attention is paid to questions connected with demographic development, educational differences, mode of habitation, living standard, and economic activity at the retirement age.

The third part brings a synthetizing view of developmental tendencies asserting themselves in the way of life. In this sense, attention is drawn to the differences between the contemporary generation of pensioners and those who will reach their retirement age at the break of the millenium and later on. The level of both education and living standard reached by the latter will be substantially higher, which also applies to the hence ensuing new claims as regards the satisfaction of needs and the way of life at the retirement age.

In its fourth, concluding part the paper submits suggestions for social policy. The fact is brought out that the social approach to the problem area of the "third-age" population must be based on the present differentiation of this population as well as on its sociohistorical changes in future. The numerical growth of this population will necessitate an intensified preparation for the third age as early as the productive period of life. The solution of the living standard of retired citizens in relation to other population groups will represent a social task of major importance.

A new conception of social services will require particular attention. Psychological aspects will necessarily play a role of growing importance here, and a good deal more attention will have to be concentrated on the social integrity of old people. One of the society's objectively and financially extraordinarily exacting and long-term tasks will be the solution of the mode of habitation of older citizens aimed at the prolongation of their self-sufficiency.

The continued pursuit of economic activity will represent another task of extraordinary importance — here the needs of self-realization and social assertion will be coming to the fore with increasing vehemence. In this context, also the question of the pensioners' social position, connected with the socioprofessional status attained, is becoming actual. The promotion of interest activities (including self-educational activities which represent a certain compensation for the loss of the working role and frequently become the principal form of self-realization) should be a significant factor in this respect.